

ТВОРЕННЯ, ВЖИВАННЯ ТА ЙМЕНУВАННЯ СЛІВ, ЯКИМ ВЛАСТИВА КАТЕГОРІЯ ВИДУ

© Моргунок В., 2008

На основі правил віддієслівного словотворення і слововживання викладено відмінний від традиційного погляд на сутність граматичної категорії виду і запропоновано нові назви слів, яким вона властива.

On the basis of rules of verb-derived word formation and usage, a non-traditional view on the essence of the grammatical category of kind is presented, and new names of words for which it is proper are suggested.

Творення дієслівного ряду

Творення дієслівного ряду (сукупності всіх можливих однокореневих дієслів) треба починати з безпрефіксної форми. Візьмімо для прикладу дієслово недоконаного виду *писати*. Якщо до нього додати префікс *під-*, то матимемо дієслово доконаного виду *під-писати*. Додавши до отриманого дієслова *підписати* суфікс *-ув-*, матимемо дієслово недоконаного виду *під-пис-ув-ати*. Якщо ж до дієслова *підписувати* додати префікс *по-*, матимемо дієслово доконаного виду *по-під-пис-ув-ати*.

Так можна отримати дієслівний ряд:

Частина мови	недоконаний вид	доконаний вид	недоконаний вид	доконаний вид
дієслово	<i>писати</i>	<i>підписати</i>	<i>підписувати</i>	<i>попідписувати</i>

Такий ряд можна побудувати для явної більшості (понад 90%) українських безпрефіксних дієслів.

Варто звернути увагу на те, що додавання префікса до дієслова недоконаного виду, утворює дієслово доконаного виду, а додавання або змінювання суфікса дієслова доконаного виду утворює дієслово недоконаного виду.

Примітка. Якщо утворювати дієслівний ряд, наприклад, від дієслова *чистити*, то, додавши префікс *об-*, матимемо другу форму док. виду *обчистити*, а отримати від неї дієслово недок. виду можна двома способами: замінивши суфікс *-ити* на *-ати* або *-ити* на *-увати*. У цьому разі матимемо два рівнозначних варіанти третьої форми дієслова недок. виду *обчища́ти* і *обчищу́вати*. Відповідно і четверта форма док. виду матиме два рівнозначних варіанти: *пообчищати* і *пообчищувати*.

Крім того, додавання певного префікса, наприклад, *під-* до безпрефіксного дієслова дає змогу отримати 3 дієслова *підписати*, *підписувати*, *попідписувати*, які стосуються одної з конкретніших дій порівняно з дією *писати*. Адже так само можна отримати *записати*, *записувати*, *позаписувати*; *списати*, *списувати*, *посписувати* та ін.

Отже, додавання префікса має дві функції:

- утворювати дієслово доконаного виду від дієслова недоконаного виду.
- звужувати (конкретизувати) значину дієслова.

Правила творення такого ряду треба добре знати, якщо братися поновлювати чи виробляти чуття української мови. Бо вживання таких слів, як *організо́увати*, *реалізо́увати*, *ліквідо́увати*,

випробувати тощо, не свідчить ні про чуття, ні про знання української мови. Адже таких дієслів не може бути в українській мові, як не може бути *лікувати, простовувати, карбувати*. Зазначені перші два дієслова – це зукраїнізовані російські *организовывать, реализовывать*, а третє – утворено за цим зразком. Четверте дієслово з наголосом на другому складі, якому приписано недоконаний вид, – це ритмічна калька з російського двовидового *исследовать*. В українській же мові можуть бути тільки такі дієслова.

Частина мови	недоконаний вид	доконаний вид	недоконаний вид	доконаний вид
дієслово	<i>організувати</i>	<i>зорганізувати</i>	<i>зорганізовувати</i>	<i>позорганізовувати</i>
дієслово	<i>реалізувати</i>	<i>зреалізувати</i>	<i>зреалізовувати</i>	<i>позреалізовувати</i>
дієслово	<i>ліквідувати</i>	<i>зліквідувати</i>	<i>зліквідовувати</i>	<i>позліквідовувати</i>
дієслово	<i>пробувати</i>	<i>випробувати</i>	<i>випробовувати</i>	<i>повипробовувати</i>
дієслово	<i>лікувати</i>	<i>вилікувати</i>	<i>виліковувати</i>	<i>повиліковувати</i>
дієслово	<i>простувати</i>	<i>спростувати</i>	<i>спростовувати</i>	<i>поспростовувати</i>
дієслово	<i>карбувати</i>	<i>закарбувати</i>	<i>закарбовувати</i>	<i>позакарбовувати</i>

І цих органічних для української мови дієслів цілком достатньо, щоб передати всі тонкощі думки. Тому творити всілякі «гібриди» на задоволення потреб російськомовного чуття і способу мислення й тим руйнувати структуру української мови не варто.

Якщо немає чуття мови, то його можна виробити. Для цього треба знати правила (закони) мови і повсякчас їх дотримуватися. Тоді згодом може з'явитися й чуття. Але в сучасних умовах на чуття мови покладатися не варто, бо навіть ті мовці, що вважають себе абсолютно українськомовними і перебувають здебільшого в нібито українськомовному середовищі, часто плутають чуття української мови з чуттям російської.

Творення віддієслівних іменників на *-ння*

Згідно з правилами українського словотворення¹ [5]:

– суфікс *-анн(-я) [-янн(-я)]* мають іменники середнього роду, утворені від дієслів із суфіксом *-ати (-яти)*: *вимірювати – вимірювання, пакувати – пакування, обробляти – обробляння, закручувати – закручування, спакувати – спакування*;

– суфікс *-інн(-я) [-їнн(-я)]* мають іменники середнього роду, утворені від неперехідних дієслів із наголошеним суфіксом *-іти (-їти)* чи *-їти*: *кипіти – кипіння, горіти – горіння, гноїтися – гноїння, крутитися – крутіння, дубіти – дубіння, куріти – куріння*;

– суфікс *-енн(-я) [-єнн(-я)]* мають іменники середнього роду, утворені від усіх інших незазначених вище дієслів: *пружити – пруження, тягнути – тягнення, коло́ти – ко́лення, нести́ – не́сення, везти́ – ве́зання, пекти́ – пе́чення, тужавіти – тужавлення, засвоїти – засвоєння, гноїти – гноєння, крутити – кручення, дубити – дублення, курити – курення*.

Від деяких дієслів, здебільшого від тих, які мають односкладову основу, можуть походити іменники на *-ття*: *мити – миття, бити – биття, шити – шиття*.

Згідно із зазначеними правилами можна отримати чотири іменники².

Частина мови	недоконаний вид	доконаний вид	недоконаний вид	доконаний вид
іменник	<i>писання</i>	<i>підписання</i>	<i>підписування</i>	<i>понадписування</i>

Такі іменники називають віддієслівними, тому вони мусять бути утворені від українських

¹ Мушу зауважити, що правила творення віддієслівних іменників на *-ння* в усіх останніх версіях українського правопису [1; 2] подано з помилками, про які йдеться зокрема в публікаціях [3; 4].

² Про те, що українські віддієслівні іменники на *-ння (-ття)*, утворені за поданими вище правилами, мають категорію виду, мені у мовознавчих публікаціях читати не доводилося, хоч це річ цілком очевидна і впливає з багатьох публікацій мовознавців, зокрема [6; 7], і тому підтверджена офіційним листом Інституту української мови №387/558 від 12 вересня 2005 р., підписаним провідними українськими мовознавцями Іваном Вихованцем і Катериною Городенською, у відповідь на запит проф. Михайла Гінзбурга. У цьому листі зокрема сказано: «віддієслівним іменникам як синтаксичним дериватам граматична категорія виду властива».

дієслів. А вже їх немало наутворювано, на задоволення потреб того ж таки російськомовного чуття і способу думання, не від українських дієслів, а безпосередньо від російських віддієслівних іменників [3]. Замінюванням російського *-ение* на українське *-іння*: *падение* – *падіння*, *управление* – *управління*, утворюванням ритмічно подібних іменників, використовуючи корені українських дієслів: *выполнение* – *виконання*, *воспитание* – *виховання*, тощо. Таких іменників в українській мові бути не може, бо від українських дієслів походять інші: *па́дати* – *па́дання*, *управля́ти* – *управля́ння*, *вико́нати* – *вико́нання*, *вико́нувати* – *вико́нування*, *ві́ховати* – *ві́ховання*, *вихо́вувати* – *вихо́вування*.

Творення дієприкметників

Правила творення дієприкметників такі самі, як правила творення віддієслівних іменників лише замість суфіксів *-ння* (*-ття*) треба відповідно вживати *-ний* (*-тий*).

Якщо віддієслівний іменник має суфікс *-ння*, то дієприкметник повинен мати суфікс *-ний*: *випли́вання* – *випли́ваний*, *відбива́ння* – *відбива́ний*, а якщо віддієслівний іменник має суфікс *-ття*, то дієприкметник повинен мати суфікс *-тий*: *лиття́* – *лі́тий*, *вилиття́* – *ві́лтий*, *відбиття́* – *відбі́тий*. [5]

Так від чотирьох дієслів можна отримати чотири дієприкметники

Частина мови	недоконаний вид	доконаний вид	недоконаний вид	доконаний вид
дієприкметник	<i>писаний</i>	<i>підписаний</i>	<i>підписуваний</i>	<i>попідписуваний</i>

Творення дієприслівників

Дієприслівники недоконаного виду утворюють від дієслова недоконаного виду третьої особи множини теперішнього часу, замінюючи в кінці слова *-ть* на *-чи*: *писати* – *пишуть* – *пишучи*, *підписувати* – *підписують* – *підписуючи*.

Дієприслівники доконаного виду утворюють від дієслова доконаного виду третьої особи однини минулого часу чоловічого роду, додаючи до нього *-ши*: *підписати* – *підписав* – *підписавши*, *попідписувати* – *попідписував* – *попідписувавши*.

Отже, від чотирьох дієслів матимемо такі чотири дієприслівники.

Частина мови	недоконаний вид	доконаний вид	недоконаний вид	доконаний вид
дієприслівник	<i>пишучи</i>	<i>підписавши</i>	<i>підписуючи</i>	<i>попідписувавши</i>

Примітка. Треба зауважити, що слова, утворювані механічним додаванням літери *й* до дієприслівників і називані активними дієприкметниками, були і є потрібні тільки для задоволення потреб того ж таки російськомовного чуття і способу мислення. І те, що такі слова можна знайти в текстах козацької доби, наприклад, у граматиці Ужєвича [8], зовсім не спростовує цього твердження, бо, як не парадоксально, але російщення української мови почалося, ще до народження самої російської мови під впливом церковно-слов'янської – рідної матері російської мови. До того ж, тексти козацької доби здебільшого написано «словенською мовою» – дещо зукраїнізованою церковно-слов'янською. Добре, що всі сучасні підручники заперечують вживання активних дієприкметників за своєю прямою ознакою – у дієприкметникових зворотах, але погано, що допускають вживання їх у ролі прикметників. У цьому немає ніякої потреби, бо в українській мові, на відміну від російської, цілком достатньо засобів для творення віддієслівних прикметників (див. [5; 9–12] та ін.). Потреба лише одна – російськомовне чуття і мислення, яке й спонукає сприймати дієприкметники як природний і універсальний засіб позначання дійових властивостей, бо для російської мови – це звично. А така потреба для української мови небезпечна.

Що означає категорія виду?

Щоб краще унаочнити результат віддієслівного словотворення, зведемо всі похідники дієслова *писати* до одної таблиці. Отже, найчастіше маємо 16 слів, яким властива категорія виду.

Частина мови	недоконаний вид	доконаний вид	недоконаний вид	доконаний вид
дієслово	<i>писати</i>	<i>підписати</i>	<i>підписувати</i>	<i>попідписувати</i>
іменник	<i>писання</i>	<i>підписання</i>	<i>підписування</i>	<i>попідписування</i>
дієприкметник	<i>писаний</i>	<i>підписаний</i>	<i>підписуваний</i>	<i>попідписуваний</i>
дієприслівник	<i>пишучи</i>	<i>підписавши</i>	<i>підписуючи</i>	<i>попідписувавши</i>

Як вже було зазначено, іноді клітинки третього і четвертого стовпчиків мають по два варіанти. Зауважмо, що всі інші, крім поданих у таблиці, похідники від цього ряду дієслів категорії виду не мають.

Якщо замислитися над тим, що означає категорія виду, то перше, що спадає на думку, що дієслова недоконаного виду означають недоконану дію, а дієслова доконаного виду – доконану дію. З першого погляду воно ніби й схоже на правду, якщо під словами *доконана* і *недоконана* розуміти *закінчена* і *незакінчена* (або *завершена* і *незавершена*).

Примітка. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови [14] (в Інтернеті – www.slovnyk.net) дієслово *доконати* позначено як розмовне і означає насамперед «замучити, погубити, знищити» і рідко «здійснити, зробити», а дієслова *доконувати* немає зовсім. Через це постає питання – чому мовознавці за основу терміна взяли таке дієслово? А тому, що насправді воно означає: «досягти кінця, виконати до кінця, добутися кінця, здійснити, зробити, довести до кінця», а також «замучити, погубити». Але для цього треба заглянути у словник А Кримського [15] (в Інтернеті – r2u.org.ua), бо словник [14] копіює 11-ти томний Словник української мови [13], який в багатьох статтях копіює російські тлумачні словники. Якщо порівняти, наприклад, дві словникові статті, то стане зрозуміло, чому російська значина слова в [14] опинилася на першому місці.

ДОКОНАТИ, -аю, -аєш, док., перех., розм. 1. Довести кого-небудь до важкого фізичного або морального стану; замучити. // Погубити, знищити кого-небудь. 2. рідко. Зробити, здійснити що-небудь. – Словник [14].

ДОКОНАТЬ, -аю, -аєшь; сов., кого (что) (разг.). Окончательно погубить, уничтожить. Эта весть едва не доконала больного. // несов. доканывать, -аю, -аєшь. – Толковий словарь русского языка (vedu.ru/ExpDic).

Тобто, вони напевне означають: доконаний вид – дію, що вже має кінець, а недоконаний вид – дію, яка ще не має кінця. До такого розуміння спонукає значина слів *закінчена* і *незакінчена дія*, що впливає з відповідних мовознавчих термінів.

Виходячи з таких міркувань, укладачі словника [10] намагалися пояснити, що означають в українській мові віддієслівні іменники на *-ння*, утворені від дієслів обох видів, подаючи умовні позначки (док.дія) при віддієслівних іменниках доконаного виду і (недок.дія) – при віддієслівних іменниках недоконаного виду. Таке тлумачення виявилось узгодженим зі словником [13] стосовно іменників недок. виду. Наприклад, у словнику [13] зазначено: «*спостереження* – дія за знач. *спостерігати*» і у словнику [10] при іменнику *спостереження* стоїть позначка (недок.дія). Але іменники доконаного виду в [13] дуже часто подано так «*спостереження* – дія за знач. *спостерігати* і *спостерегти*», а в словнику [10] при іменнику *спостереження* стоїть позначка (док.дія), бо його утворено від дієслова доконаного виду, тож і сам він доконаного виду і мусить означати закінчену дію.

Проте, застосовуючи ці передумови під час писання чи аналізування тексту часом трапляються труднощі стосовно того, як логічно обґрунтувати вживання дієслова чи віддієслівного іменника, зважаючи на категорію виду. Розгляньмо деякі з них.

Питання перше. Що означають в українській мові слова *засміятись*, *заплакати*, *забігати*? Вони означають *почати сміятись*, *почати плакати*, *почати бігати*. Тобто дієслова доконаного виду *засміятись*, *заплакати*, *забігати* означають «почати незакінчену дію *сміятись*, *плакати*, *бігати*». Отже, вживаємо дієслова доконаного виду, а про кінець дії не йдеться.

Питання друге. Якого виду віддієслівного іменника треба сполучати зі словом *тривалість*. Позаяк, про тривалість як довжину шляху у просторі часу можна говорити лише тоді, коли дія має

початок і кінець, тобто, вона – закінчена. І тоді тривалість – це відтинок часу між початком і кінцем. Якщо йдеться про закінчену дію, то логічно, що треба вживати віддієслівний іменник доконаного виду. Але дуже часто ми чуємо *тривалість життя*, а не *прожиття*, *тривалість звучання*, а не *прозвучання*, *тривалість лікування*, а не *вилікування*. Отже, вживаємо іменники недоконаного виду, а йдеться про закінчену дію. Або неправильно вживаємо, або неправильна теорія.

Питання третє. А що означають слова *дія* і *подія*? Якщо намагатися з'ясувати це в українських чи російських тлумачних словниках, то нічого не вийде, бо російська мова до цього не спонукає (*действие* – від *действовать*, *событие* – від *сбываться*), а в наших словниках – майже те саме, що і в російських. За тлумачними словниками дія і подія – це, практично, те саме: дія – це подія, а подія – це дія.

А якщо ж уважно придивитися до українських слів, то можна побачити, що слова *дія* та *подія* – це віддієслівні іменники, які, як і *діяння* та *подіяння* походять від дієслів *діяти* та *подіяти* і відрізняються префіксом *по-*, додавання якого до безпрефіксної форми, як ми вже розібрали вище, змінює значину категорії виду. Отже, з'являється підозра, що:

дія – це те, що відбувалося, відбувається чи відбуватиметься;

подія – те, що відбулося чи відбудеться.

А звідси випливає, що всі дієслова недоконаного виду означають дію (закінчену, незакінчену і будь-яку), а доконаного – подію. Якщо спробувати уточнити, що означають слова *дія* і *подія*, то можна сказати так [5].

Дія – змінювання значін деяких характеристик стану учасника дії.

Примітка. В геометричному розумінні дія – переміщення точки, яка відповідає станові учасника дії, у просторі характеристик стану учасника дії. Завжди наявна характеристика стану учасника дії – час.

Подія – факт проходження певного етапу (моменту) в перебігу дії, характеризованого певними значіннями характеристик стану учасника дії.

Примітка. В геометричному розумінні подія – факт проходження певної точки на траєкторії перебігу дії у просторі характеристик стану учасника дії. Найчастіше йдеться про кінцеву точку (*упасти на землю*), але це може бути будь-яка точка на траєкторії перебігу дії (*прочитати четверть книжки*), зокрема і початкова (*завзвучати*). Подія не може мати тривалости, позаяк подію на осі часу відображає точка, коли вона сталася. Події не може бути без дії, яка може передувати події, а може тривати далі після неї.

Якщо погодитися з тим, що суть категорії виду не в тому, що має дія кінець чи не має його, а в тому, що йдеться про переміщення у просторі-часі чи про факт проходження через певну точку в ньому, то всі суперечності традиційної теорії одразу розв'язуються і ми маємо цілком логічну і добре впорядковану систему українських мовних засобів, яким властива категорія виду. До того ж, краще і по-українському починаємо розуміти, що таке дія і подія.

Іменування і вживання слів, яким властива категорія виду

Позаяк дієслова доконаного виду означають не дію а подію, то й називати їх логічніше *подієсловами*. Відповідно й іменники, що означають дію і подію треба називати *дієйменник* і *подієйменник*, а за ними *дієприкметник* і *подієприкметник* та *дієприслівник* і *подієприслівник*. Застосувавши нову термінологію до отриманої в результаті віддієслівного словотворення таблички, подамо її в оновленому вигляді.

Частина мови	діє-	подіє-	діє-	подіє-
-слово	<i>писати</i>	<i>підписати</i>	<i>підписувати</i>	<i>понадписувати</i>
-йменник	<i>писання</i>	<i>підписання</i>	<i>підписування</i>	<i>понадписування</i>
-прикметник	<i>писаний</i>	<i>підписаний</i>	<i>підписуваний</i>	<i>понадписуваний</i>
-прислівник	<i>пишучи</i>	<i>підписавши</i>	<i>підписуючи</i>	<i>понадписувавши</i>

Правильність і системність цієї таблички може бути підтвердженням правильності запропонованої теорії і свідченням досконалості української мови.

Дієслова і подієслова в особовій формі мають категорію часу. Дієслова вживаємо у всіх часах: *я підписував, я підписую, я підписуватиму*, а подієслова – лише в минулому й у майбутньому: *я підписав, я підпишу*. Усі інші частини мови разом із неозначеною формою дієслів і подієслів категорії часу не передають. Але слова дієвого виду вживають стосовно всіх трьох часів, а подієвого – лише стосовно минулого і майбутнього часу.

Вид	Віддієслівні похідники	Сполучні слова
Дієвий	<i>підписування</i> <i>підписуваний</i> <i>підписуючи</i>	<i>вчора, зараз і завтра</i>
Подієвий	<i>підписання</i> <i>підписаний</i> <i>підписавши</i>	<i>вчора і завтра</i>

Отже, дієслова і дієйменники треба вживати для позначання дії (того, що відбувалося, відбувається чи відбуватиметься), а подієслова і подієйменники – для позначання події (того, що відбулося чи відбудеться). Скрізь, де це тільки можливо, перевагу треба віддавати дієсловам перед дієйменниками й подієсловам перед подієйменниками [5; 11].

Дієприкметники призначені передавати ознаки дієвого (зумовленого перебуванням у дії), а подієприкметники – ознаки подієвого (спричиненого подією) стану об'єкта дії [5; 11].

Дієприслівники призначені передавати ознаки дієвого (зумовленого перебуванням у дії), а подієприслівники – ознаки подієвого (спричиненого подією) стану суб'єкта дії [5].

Розглянута у цій статті проблема щодо категорії виду свідчить про те, як важливо, будуючи теорію, обрати правильну термінологію. Бо неправильно обрана термінологія може спрямувати теорію на хибний шлях або на манівці.

1. *Проект найновішої редакції українського правопису*. – К.: *Наук. думка*, 1999. – 340 с.
2. *Український правопис*. – К.: *Наук. думка*, 2008. – 288 с.
3. Козир Є. *Проблеми назовництва щодо процесу та наслідку процесу* / Є. Козир, В. Моргунок // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: *Проблеми української термінології*. – 2000. – № 402. – С 50–54.
4. Пшенична Л., Моргунок В. *Пропозиції до проекту найновішої редакції українського правопису* // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: *Проблеми української термінології*. – 2000, № 402. – С 47–50.
5. Таланчук П. *Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник з видавничо-поліграфічної та пакувальної справи*: [науково-практичне видання] / П. Таланчук [та ін.] – К.: Ун-т «Україна», 2006. – 664 с.
6. Сімович В. *На теми мови* / В. Сімович. – Прага-Берлін: Вид-во «Нова Україна», 1924.
7. Вихованець І. *Теоретична морфологія української мови*: [академ. граматики укр. мови] / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: «Пульсари», 2004. – 400 с.
8. *Грамматика словенская І. Ужєвича (написана 1643 р.)*. – К.: *Наукова думка*, 1970. – 115 с.
9. Курило О. *Уваги до сучасної української літературної мови* / О. Курило. – К.: *Книгоспілка*, 1925. – 250 с.; передрук – К.: «*Основи*», 2004. – 303 с.
10. Войналович О. *Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять)* / О. Войналович, В. Моргунок. – К.: *Вирій, Сталкер*, 1997. – 256 с.
11. *Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять*: ДСТУ 3966–2000. – К.: *Держспоживстандарт України*.
12. Гінзбург М. *Система правил українського ділового та наукового стилю* / М. Гінзбург // *Українська мова*. – 2006 – № 2. – С. 30–43.
13. *Словник української мови (в 11-ти томах)*. – К.: *Наук. думка* – 1970–1980.
14. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ «*Перун*», 2005. – 1728 с.
15. *Російсько-український словник (А–П)* / [редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова; головний редактор: акад. А. Кримський]. – К.: *Червоний шлях*, 1924.